

2. Гоббс Т. Левиафан, или материал, форма и власть государства церковного и гражданского, / Т. Гоббс. – М: „Мысль”, 1991. – Т.2 – 300 с.
3. Schmitt C. Der Staat als Mechanismus bei Hobbes und Descartes / Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker&Humblot, 1995. – 688 s.
4. Schmitt C. Dreihundert Jahre Leviathan / Staat, Großraum, Nomos. Hrsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker&Humblot, 1995. – 668 s.

УДК 321.1

Поліщук О. С.
Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

ПОНЯТТЯ ВОЖДІВСТВА В ПОЛІТИЧНІЙ ТА ЕКОНОМІЧНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті з позицій політичної та економічної антропології досліджується проблема вождівства. Аналізується проблема інституціоналізації влади вождів та формування власності як функції влади. Із залученням західних концепцій розглядаються такі характеристики вождівства, як політична економіка та боротьба за обмежені ресурси.

Ключові слова: вождівство, політична антропологія, економічна антропологія, влада-власність, конічний клан

Полищук А. С.

ПОНЯТИЕ ВОЖДЕСТВА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

В статье с позиций политической и экономической антропологии исследуется проблема вождества. Анализируется проблема институционализации власти вождей и формирования собственности как функции власти. С привлечением западных концепций рассматриваются такие характеристики вождества, как политическая экономика и борьба за ограниченные ресурсы.

Ключевые слова: вождество, политическая антропология, экономическая антропология, власть-собственность, конический клан.

Polischuk A.

THE NOTION OF CHIEFDOM IN POLITICAL AND ECONOMIC ANTHROPOLOGY

The problem of chieftdom is studied from perspective of political and economic anthropology in the article. The problem of institutionalization of chief power and creation of property as function of power is analyzed. Such features of chieftdom as political economy and rivalry for limited resources are considered involving western theories.

Key words: chieftdom, political anthropology, economic anthropology, power-property, conical clan.

Деякі з найважливіших понять сучасного політичного дискурсу – такі як демократія, республіка, бюрократія, місто та ін. – по

суті, належать до головних тенденцій і вузлових подій західної політичної історії. Для адекватного опису незахідних суспільств важливо звернутися і до альтернативних дискурсів, зокрема дискурсу політичної антропології. Одним із понять, вироблених в рамках цієї дисципліни, на

увагу політологів, з нашої точки зору, заслуговує поняття „вождівство”. Це поняття означає особливий тип додержавної політичної організації і, на перший погляд, представляє інтерес тільки для істориків. Проте – і це доводить ряд сучасних робіт [1; 2] – поняття „вождівство” можна розглядати як аналітичний інструмент у дослідженні сучасного політичного процесу, зокрема, в контексті проблем дієздатності держави і невдалих держав.

У статті ми хотіли б посилити акцент на інституціоналізації влади вождя та її наслідках (на прикладі концепції вождівства і влади-власності Л. Васильєва [3; 4; 5]), а також на політекономічному і конфліктному змісті вождівства (на прикладі концепцій Т. Ерла [6; 7] і Р. Карнейро [8, 9]).

Поняття Вождівство походить від еволюціоністської школи політичної антропології і як правило визначається як одна із стадій еволюційного процесу, яка визначає перехід від ацефальних груп чи груп з контекстуальним лідерством (поселення мисливців-збирачів і общини землеробів і скотарів) до держави [10]. Однак у рамках критики „історизму” еволюціоністів [11] вождівство все частіше розглядається як лише одна з альтернатив політичного розвитку. Так, Л. Куббель виділяє три шляхи політогенеза: військовий, плутократичний і аристократичний [12]. На військовому шляху інституціоналізація влади відбувається через різке зростання ролі військової організації і поступове перетворення військового лідера в одноосібного правителя, а його оточення – в привілейовану групу, з якої згодом виростає аристократія. Історично цей шлях політогенеза був пов'язаний у першу чергу з військово-демократичними та військово-ієрархічними формами організації влади. На плутократичному шляху інституціоналізація влади відбувається через об'єднання груп прихильників і залежних людей навколо окремих індивідів, що виділяються своїм багатством і авторитетом. Цей авторитет поступово перетворюється на здатність реалізувати владні дії незалежно від інших членів общини або від формальних керівних органів суспільства (якщо такі є). Історично цей шлях політогенеза був пов'язаний у першу чергу з системою бігменів і „престижною економікою”. На аристократичному шляху інституціоналізація влади відбувається через поступове перетворення родової верхівки в правлячий клас, який зосереджує у своїх руках керівництво всіма сферами суспільного життя, в тому числі й військовою, тим самим виключаючи

можливість формування самостійної військової аристократії. Історично цей шлях політогенеза був пов'язаний у першу чергу з вождівством, його політичної економікою та специфічною клановою структурою.

Розглянемо, як ці властивості вождівства – політична економіка і формалізація влади вождя – відбиті в концепції Л. Васильєва.

Влада-власність

Відносини власності можна описати в термінах їх економічного змісту та юридичної форми. У дослідженні суспільств, де економіка є автономною суспільною сферою, акцент частіше робиться на економічному змісті власності. Однак у дослідженні суспільств, де економіка є „вбудованою” (embeddedness, концепт субстантивістської школи економічної антропології [13]) в інші суспільні сфери, акцент важливіше зробити на її юридичній формі. Російський історик і соціолог Л. Васильєв у цьому контексті пропонує об'єднувальний концепт влади-власності або державного способу виробництва.

Як зазначає Л. Васильєв, економічний зміст та правова форма відносин, які з позиції розвинених суспільств можна було б сприймати як відносини власності, історично склалися і реально сприймалися як право виняткового володіння і практичного користування того чи іншого колективу. Спочатку лідери цього колективу не були власниками, а їхня позиція найкраще описується в термінах володіння (або влади): вони мали право перерозподілу ресурсів (надлишкового продукту) і відповідали за деякі форми їх використання (страхові запаси, ритуальне суспільне споживання та ін.) – лідери вважалися *господарями* надбання колективу. Однак у процесі розвитку надобщинних політичних структур спостерігаються процеси, які сприяють становленню і зміцненню влади-власності. У першу чергу це процеси інституціоналізації та легітимації влади вождя: перехід від меритократії і боротьби у визначенні лідера колективу до сакралізації і системи спадкової передачі влади.

Процес сакралізації лідера був викликаний віддаленням його від рядових общинників унаслідок зростання адміністративних функцій і ускладнення структури колективу. Варто також враховувати, що лідер часто виконував функції жерця. Сакралізація означає, що достоїнства лідера походять не стільки з його особистих якостей умілого керівника (принцип меритократії), скільки з його зв'язку з сакральними силами. Згодом ці зв'язки поширюються і на весь клан лідера,

що призводить до фактичної, а потім і до формальної соціальної нерівності кланових груп і ліній споріднення (лініджів), до зосередження в руках невеликої кількості обраних виняткової привілеї відправляти вищу владу. Формальна нерівність кланових груп і лініджів оформилася у вигляді т. зв. конічного клану. Клан без чіткого лідерства або з виборним лідерством, влада якого не була обов'язковою для всіх автономних сімейних груп, що входили до нього, зазнав внутрішньої реорганізації – в ньому виникла чітка і загально визнана ієрархічна структура, яка увінчалася вождем. Сутність реорганізованого таким чином – конічного – клану зводиться до чіткої ієрархії лініджів, заснованої на принципі прімогенітури, тобто успадкування за старшинством народження, і нерівності між головним і боковими лініджами клану. Вихід на передній план кланової ієрархії змінив характер колишньої рангової (вікової) системи – вона набула вигляду системи рангів-титулів, якими наділялися в першу чергу і незалежно від віку представники правлячого і споріднених або близьких йому привілейованих кланів. Ранг-титул передавався у спадок і з санкції вождя, що дарував цей титул. У кінцевому рахунку завдяки описаному механізму ранг-титул, спорідненість і посада тісно перепліталися і формували верхній прошарок аристократії, що виконувала адміністративні функції, здійснювала від імені правителя і за рахунок надлишкового продукту колективу верховне право редистрибуції (перерозподілу ресурсів). Крім того, до числа тих, хто цілком або частково жив за рахунок надлишкового продукту, входили військові, які проявляли тенденцію до спеціалізації і професіоналізації (дружина вождя), ремісники і обслуговуючий персонал.

Яке значення ці процеси – сакралізація та зміна кланової структури – мали у розвитку відносин власності? Як зазначає Л. Васильєв, у результаті цих процесів закріплені за сім'єю і лініжем сакралізованого правителя привілеї тепер почали сприйматися як символ *верховного власника*. Роль лідера як верховного власника замінила собою роль лідера як господаря. Делегуючи частину своїх прав і привілеїв на місцевий рівень, верховний власник наділяв ними тих місцевих лідерів, які і раніше мали певні права і привілеї, але які тепер виступали володарями лише тих прав і привілеїв, які були їм формально даровані вищим сувереном. Починає складатися уявлення про власність як про функцію влади: спочатку влада визначала

право на перерозподіл ресурсів (надлишкового продукту), тепер функцією влади виявляється і певне право на самі ресурси, включаючи землі і працю людей. Добровільні дари, які надходили лідеру в якості плати за його діяльність з керівництва, з часом перетворювалися на ренту-податок – у регулярне привласнення правлячою елітою частки доходів і праці населення. Рента і податок тут збігаються, як збігаються верховна власність і суверенітет правителя. Колектив поступово втрачає виняткові права колективного володіння і змушений ділити їх з тими, хто набуває прав індивідуального володіння, заснованих на причетності до влади. Таким чином, виникає феномен влади-власності, де власність – функція влади. Уособлений правителем, феномен влади-власності був стрижнем суспільного розвитку вождівств і ранніх держав, незнайомих з приватною власністю [3, 4, 5]. Проблематика влади-власності, ролі господаря та верховного власника частково перетинається і співвідноситься з проблематикою таких принципів влади як *imperium* і *dominium*. Перший принцип означає сукупність верховних примусових повноважень, а другий – панське володіння територією як своєю приватною власністю. Відділення *imperium* від *dominium* оцінюється як передумова розвитку ідеї республіки, тобто політії як спільної справи на відміну від політії як приватного володіння [14].

Верховний вождь з позицій своєї верховної влади та похідної від неї абсолютної власності реалізує право пожалування землями, що веде до появи тенденції до приватизації. У стратифікованій структурі великих політичних утворень – вождівств і ранніх держав – посилюється престижне споживання правлячої еліти, в інтересах якої трудяться все більш численні і кваліфіковані групи фахівців. З розвитком престижного споживання право причетних до влади на контроль над ресурсами спільноти і перерозподіл надлишкового продукту трансформується в право індивідуального привласнення і споживання, в право на частку суспільного продукту, яка вважається їх індивідуальним надбанням. Більш того, групи, які обслуговують престижне споживання також є двигунами приватизації і ринкового обміну. Дрібна приватнопідприємницька діяльність, що виникала на периферії структури влади-власності, вела до створення нової системи вільної ринкової циркуляції перетворених на товар продуктів і послуг, підірвала позиції централізованої редистрибуції. Матеріальні

надлишки починали все активніше циркулювати поза сферою офіційної редистрибуції, що вело до послаблення центральної адміністрації. Влада-власність центру з метою самозбереження, повинна була взяти цей сектор під свій контроль і обмежити його активність певними рамками. Саме цим були викликані до життя перші зібрання законів. Приватний сектор отримав свій розвиток переважно у суспільствах з досить давно сформованою і стійкою політичною структурою, тобто в умовах тривалого існування стабільної влади-власності. І саме подальше існування цього сектора – при всій дестабілізуючій його ролі в рамках структури, в якій він виник, – сильно залежало від стабільності все тієї ж структури. Створювалася взаємозалежність, заснована на протистоянні держави та приватної власності з помітним домінуванням першого [3].

Виникнення приватного сектора та його взаємодія з централізованою редистрибуцією – це проблема, що відноситься більшою мірою до історії ранніх держав. У вождівствах на перший план виходить інша проблема. Традиційне право лідерів перерозподіляти надлишок продукту колективу стає особливо важливим, коли в суспільстві з'явилися верстви, які цілком існували за рахунок такого надлишку, і коли від регулярного його надходження залежало існування всієї політичної організації. Практично це призводило до того, що вождь і його апарат в міру ускладнення структури нової політичної організації все більші зусилля спрямовували на інтенсифікацію виробництва та обміну. Т.ч. формувалася політична економіка (political economy) – економіка, що через мобілізацію надлишкового продукту забезпечує прибуток для підтримки еліт і пов'язаних з ними інститутів, на протигагу економіці життєзабезпечення (subsistence economy), що задовольняє прямі потреби виживання населення.

Розглянемо деякі аспекти політичної економіки вождівств, а також важливість боротьби за обмежені економічні ресурси на прикладі концепцій Т. Ерла і Р. Карнейро.

Концепції вождівства Т. Ерла і Р. Карнейро

У концепції Т. Ерла вождівство постає як організація, що забезпечується централізованою ієрархією лідерів, відокремлених від решти населення. Соціальна і політична диференціація вождівства створює певну динаміку конкуренції, управління та контролю, яка лежить в основі еволюції держави. Сюди відносяться як внутрішні

правила включення і виключення для політичного класу, так і способи взаємодії вождівства з іншими суспільствами, як більш простими, так і більш складними. Вождівська ієрархія є інституціоналізованим лідерством, причому її характерною особливістю є недиференційованість функцій: різні рівні політичної структури мають однакові обов'язки, так що вони є потенційно незалежними, що створює природні межі для зростання масштабів вождівства. Щодо стратифікації вождівства являють собою перехідну форму між ранжованим (структурно диференційованим) і стратифікованим (економічно диференційованим) суспільством. Т. Ерл виступає проти так званих управлінських теорій політичної еволюції, які розглядають появу інституту вождів і централізованої редистрибуції як способи впоратися з ризиками обшинного виробництва і міжобщинного обміну. Насправді, проблеми виживання не тільки викликали потребу в лідерстві, а й створювали можливості для економічного контролю з боку лідерів. Редистрибуція насправді є формою політичної економіки: вожді як центри перерозподілу отримують з цього положення економічні переваги; якщо вожді і служать для зменшення ризиків, то як правило, воно стосується саме прихильників вождя. Дійсно, як зазначає Т. Ерл, політична диференціація не може бути тільки символічною, а повинна відбуватися і підкріплюватися економічним контролем. У цьому контексті стратифікація може описуватися в термінах нерівного доступу до ресурсів та/або обмінюваних цінностей, що підкріплюється археологічними показниками, такими як поховання або резиденції вождів. Цей диференційований доступ передбачає здатність направляти потоки енергії та контроль над працею. У цьому контексті політична еволюція прямо залежить від політичної економіки – мобілізації і використання надлишку для фінансування новостворених еліт і пов'язаних з ними інститутів. Як зазначає Т. Ерл, суперництво за позицію лідера вимагає максимізуючої економічної етики: щоб стати лідером і втриматися на цій позиції необхідно забезпечити себе підтримкою, яка походить з престижу і нерівного доступу до ресурсів.

Першим способом контролю є контроль над виробництвом основних продуктів (staple finance), який базується переважно на праві власності на виробничі ресурси, в першу чергу на землю. Часто ця власність забезпечується правом завойовника і організатора виробничої інтенсифікації

(наприклад, іригації), а доступ до неї з боку общинників накладає на них зобов'язання виплачувати ренту у вигляді продуктів або в іншій формі, яка забезпечувала вождя і пов'язані з ним групи і інститути та посилювала його позиції в політичній конкуренції. Така мобілізація була простим і прямим засобом забезпечити непродуктивний сектор суспільства.

Іншим способом контролю є контроль над розподілом престижних товарів. Ці товари функціонують як цінності, які використовуються в соціальних обмінах (наприклад, шлюбному викупі і при відкупі від кровної помсти), і символи престижу та авторитету. За допомогою розподілу цінностей, створюючи і підтримуючи відносини шлюбу, дружби і союзництва, лідери отримували можливість контролювати працю. Цінності та мережі їх регіонального обміну охороняли політичну економіку від нестабільного виробництва продуктів. Крім того, такі обміни, що охоплюють широкі території, могли служити засобом взаємодій між елітами, залученими в статусну боротьбу і створення альянсів. Ця форма контролю забезпечувалася переважно утриманням мануфактур, які виробляють такі цінності, або використанням переваг вигідного положення на торгових шляхах. Такі обміни були головним чином зовнішніми по відношенню до общини, а значить, могли контролюватися тільки главами лінджив і вождями. Крім того, цей факт дозволяє розглядати такі обміни в ширшому регіональному контексті міжполітичної взаємодії і відносин центру і периферії.

Цікаво також, що Т. Ерл пов'язує ці способи контролю з ідеологією вождівства. Контроль над виробництвом основних продуктів відбивається в сакральному ландшафті – великих монументальних будівлях, які є власністю вождів і підтверджують їхній зв'язок з сакральними силами. Контроль над розподілом цінностей відображається в символах особистої позиції, що зберігаються в індивідуальних похованнях [6; 7].

Концепція вождівства і політичної еволюції Р. Карнейро в цілому також протистоїть управлінським теоріям і акцентує роль війни за обмежені ресурси в процесі виникнення політії. Так, Р. Карнейро проводить розрізнення теорій політичної еволюції і походження держави на волюнтаристські теорії та теорії примусу. Волюнтаристські теорії стверджують, що автономні общини спонтанно, раціонально і добровільно відмовляються від свого індивідуального суверенітету та об'єднують-

ться з іншими общинами, щоб сформувати більш велику політичну єдність. Теорії примусу стверджують, що примус і війна, а не раціональна зацікавленість, є механізмами, які крок за кроком направляли політичну еволюцію від автономних общин до держави.

У концепції Р. Карнейро вождівство постає як автономна політична одиниця, що складається з кількох общин під постійним контролем верховного вождя. Механізмом формування вождівства є війна, викликана демографічним тиском на ресурси, а умовою його виникнення є середовищна обмеженість (environmental circumscription) – обмеженість природним або навіть соціальним середовищем району придатних для землеробства земель. На відміну від районів, які не мали такої обмеженості, і де переможена у війні община могла врятуватися втечею і продовжувати вести господарство на новій території та зберігати свою автономію, в районах із середовищною обмеженістю переможена община не мала такої альтернативи. Якщо общині, що прогнала у війні, дозволялося залишатися на своїй території, замість знищення або вигнання, то це було можливо ціною політичного підкорення переможцю. В цілому така залежність передбачала виплату данини або податку, для чого переможена община мала виробляти надлишковий продукт. Часто таке підпорядкування призводило до подальшої втрати переможеною общиною своєї незалежності, а саме включення її в політичну одиницю (вождівство), де домінував переможець. Як вважає Р. Карнейро, саме індивіди, які відзначилися у війні, як правило, призначалися на політичні посади і виконували функції управління в таких політичних одиницях. Індивіди, що поліпшили своє соціальне становище завдяки успішній участі у війні, стали поряд із правителем і його кровними родичами основою вищого класу. Нижчий клас сформувався з полонених, захоплених на війні, які використовувалися як слуги і раби. Ті, хто в результаті війни залишився без землі, але при цьому не був поневолений, зазвичай концентрувалися навколо центральних поселень, які поступово перетворювалися на міста. Тут вони могли заробити прожиток в якості працівників і ремісників, обмінюючи свій труд або вироби на частину додаткового продукту, який правлячий клас отримував від общин землеробів і витрачає на підвищення свого рівня життя. Таким чином, війна сприяла появі соціальних класів. Додатковий

продукт, одержуваний від завойованих общин за допомогою стягування данини йшов на забезпечення життя вождя і пов'язаних з ним груп та інститутів [8; 9].

Як видно з описаного вище, поняття вождівства відзначає деякі ключові особливості незахідного шляху політогенеза. Скориставшись термінологією Ю. Хабермаса, відзначимо, що західний політичний розвиток визначається домінуванням системи – автономних і заснованих на інструментальній раціональності структур (ринку, урядової бюрократії і політичних партій), а формування політичного порядку денного вимагає підключення комунікативних практик та інших форм широкої участі населення в політиці. Незахідний – зокрема, пострадянський – політичний розвиток характеризується злиттям ринку і держави, влади і власності, а політичний порядок денний формується між цими сферами по каналах патронажно-клієнтарних та інших форм неформальних взаємозв'язків. Крім того, інші атрибути вождівства – війна за обмежені ресурси і формування обмеженого доступу до ресурсів – частково відсилає і до інших реалій сучасних пострадянських держав, наприклад, характеру приватизації і рентоорієнтованого підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Derlugian G. Strong chieftaincies out of weak states, or elemental power unbound / G. Derlugian, T. Earle // *Troubled Regions and Failing States: The Clustering and Contagion of Armed Conflicts* / [ed. by K. Harpviken]. – Emerald, 2010. – С. 51-76.
2. Чебел П. По ту сторону государств и империй: вождства и неформальная политика / П. Чебел, Г. Фейнман, П. Скальник // *Раннее государство, его альтернативы и аналоги*; [ред. Л. Гринин, Д. Бондаренко, Н. Крадин, А. Коротаев]. – Волгоград: Учитель, 2006. – С. 229-243.
3. Васильев Л. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапиталистических структур / Л. Васильев // *Типы общественных отношений на Востоке в средние века*. – М., 1982. – С. 60-99.
4. Васильев Л. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-чифдом) / Л. Васильев // *Народы Африки и Азии*. – 1980. – №1. – С. 173-186.
5. Васильев Л. Протогосударство-чифдом как политическая структура / Л. Васильев // *Народы Африки и Азии*. – 1981. – №6. – С. 173-186.
6. Earle T. Chiefdoms in archaeological and ethnohistorical perspective / T. Earle // *Annual Review of Anthropology*. – 1987. – Vol.16. – 297-308.
7. Earle T. How chiefs come to power: the political economy in prehistory / T. Earle. – Stanford University Press, 1997. – 254 p.
8. Carneiro R. The chiefdom: precursor of the state / R. Carneiro // *The Transition to Statehood in the New World* / [ed. by G. Jones, R. Kautz]. – Cambridge University Press, 1981. – P. 37-71.
9. Карнейро Р. Теория происхождения государства / Р. Карнейро // *Раннее государство, его альтернативы и аналоги*; [ред. Л. Гринин, Д. Бондаренко, Н. Крадин, А. Коротаев]. – Волгоград: Учитель, 2006. – С. 55-70.
10. Johnson A. The evolution of human societies: from foraging group to agrarian state / A. Johnson, T. Earle. – Stanford University Press, 2000. – 395 p.
11. Коротаев А. Альтернативы социальной эволюции (вводные замечания) / А. Коротаев, Н. Крадин, В. Лынша // *Альтернативные пути к цивилизации* / [ред. Н. Крадин, А. Коротаев, Д. Бондаренко, В. Лынша]. – М.: Логос, 2000. – С. 24-83.
12. Куббель Л. Очерки потестарно-политической этнографии / Л. Куббель. – М.: Наука, 1988. – 271 с.
13. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьи // *Избранные работы* / К. Поланьи. – М.: Территория будущего, 2010. – С. 47-81.
14. Фісун О. Республіка заради суспільного майбутнього: дилеми українського конституційного транзиту / О. Фісун. – Вісник ХНУ імені Каразіна. Серія: „Питання політології”. – 2011. – № 949. – С. 45-52.